

TÜRK ŞİİRİNDE D Ö R T L Ü K TARZININ DOĞUŞU VE GELİŞMESİ

Osman Fikri SERTKAYA

Türk şiirinin en eski örnekleri Uygurların Mani ve Sogd alfabeleri ile yazdıkları şiirler ile Kâşgarlı Mahmud tarafından Orta-Asya'nın çeşitli bölgelerinden toplanarak *Divanü lügati't-Türk*'te verilen şiir parçalarıdır.

Uygurların yazmış oldukları şiirlerde manzume ölçüsü genellikle "dörtlük" şeklindedir. Pek az örnekte "altılık" ve "sekizlik" manzume türü görülür.

Uygur şiirlerinde manzumenin ölçüsü "hece vezni"dir. Şiirlerin kafiye sistemi "Altay alliterasyonu" adı verilen "baş kafiye" sistemidir. Mısra sonunda ise çoğu zaman redif bulunur.

Satır başındaki kafiye ünlü (vokal) ise a / a / a / a veya i / i / i / i şeklinde dört mısradaki da aynen tekrarlanır. *a~e, i~i, o~u* ve *ö~ü* değişiklikleri (veya okunuşları) kafiye bozma. Çünkü bu şiirlerde kafiye göz içindir.

Satır başındaki kafiye ünsüz (konsonant) ise, o zaman ünsüzden sonra gelen ünlü tekrarlanır. *ba / ba / ba / ba* veya *ça / ça / ça / ça* gibi. Pek az örnekte ünsüzden sonra gelen ünlünün değişik olduğu görülmüştür. Kafiye olacak kelime bulamamaktan kaynaklanan bu istisna kafiye sistemini bozma. (Osman Fikri Sertkaya, "*Eski Türk Şiirinin Kaynaklarına Toplu Bir Bakış*", Türk Dili, Cilt 51, sayı 409, Ocak 1986, s. 43-45).

Eski Uygur şiirinden bir dörtlük örneği verelim.

- o OGUL-ları öginte kaŋınta
- u UŞAK kiçig bolup kalsar yime
- u ULUG ataları teg ög katıglanu tavrınu
- u ukuş(s)uz takı artukrak bay boldılar.

Çocukları annesinden ve babasından
Ufak-küçük (yaşta öksüz ve yetim) olup kalsa dahi,
yaşlı ecdatları gibi bizzat uğraşarak çalışarak
kolayca ve daha fazla zengin oldular.

Eski Uygur şiirinin Mani ve Budist dinlerine ait şiirler olması yanında Kâşgarlı Mahmud tarafından Orta-Asya'da 1070'li yıllarda derlenen şiirlerin İslâmî Türk edebiyatının en eski örnekleri olduğu görülür.

Kâşgarlı Mahmud'un derlediği metinlerin bir çoğunun hece vezni yanında aruz vezni ile yazılması, 10. ve 11. asırlarda aruz vezni ile yazılmış bir çok manzumenin kaleme alınmış olduğunu bize gösteriyor. *Divanü Lügati't-Türk*'te zikredilen beyit ve dörtlüklerin hece vezni yanında aruz ile yazılması, İslâmî Türk şiirinin geliştiğini gösteriyor. Artık ister hece, ister aruz ile yazılsın, manzumelerde kafiye başta değil mısra sonunda yer almaktadır.

Ancak bu gün için bilinen, *Divanü lügati't-Türk* ile çağdaş ilk İslâmî Türk edebiyatı örneği Yusuf Has Hacib'in 1069 yılında kaleme aldığı *Kutadgu Bilig* adlı 6600 beyti aşkın mesnevîsidir.

Kutadgu Bilig aruz'un "şehnâme" vezni denilen "faülün⁽³⁾ faul" kabı ile ve beyitlerle yazılmış olmasına rağmen, Yusuf Has Hacib eserinin çeşitli yerlerinde sözünü eski Türk nazım birimi olan "dörtlükler"le de söylemiştir. *Kutadgu Bilig*'deki dörtlük sayısı 176'dır.

Kutadgu Bilig'deki dörtlüklerden örnekler verelim.

o	<i>odugluk bu saklıknı ögdi eren</i>	-en
u	<i>usallık bile öldi er miñg tümen</i>	-en
u	<i>usal bolma saklan kamug işte sen</i>	—
u	<i>usayuk ajunnı ikegüde san</i>	(KB, 442-443) -an

Uyanıklık ile ihtiyatı bir çok kişi övmüştür.

İhmal yüzünden ise binlerce kişi ölmüştür.

Sen gafil olma, her işte ihtiyatlı ol.

İkisinden gaflet âlemini düşün.

bi	<i>biligsizke devlet yaraşa kelip</i>	-ip
bi	<i>biligligke artuk yaraşur bilip</i>	-ip
bi	<i>biligsiz bile tursa devlet kalı</i>	—
bi	<i>biliglig bile turga tüplüg erip</i>	(KB, 1709-1710) -ip

Devlet (saadet) bilgisize gelip yaraşa dahi,

değerini bildiği için, bilgiliye daha yakışır.

Devlet (saadet) mademki bilgisiz ile dahi olabiliyor,

(O halde) bilgili ile daha köklü bir şekilde bağdaşacaktır.

ta	<i>tapug ta'atim tip küvenme üküş</i>	-üş
ta	<i>tapug kıl bayatka tapuglug küsüş</i>	-üş

ta *tapug kıl bayatka bu ol kullukıñg* —
 ta *tapındım tiyü sen unıtma ukuş* (KB, 3255-3256) -uş

İbâdetim ve ta'âtim çok diye (onlara) güvenme.
 İbâdet et. Tanrıya ibâdet eden kişi makbûldür.
 Tanrıya ibâdet et. Bu senin kulluğundur.
 Fakat ibâdet ettim diye de idrakini kaybetme.

Kutadgu Bilig'deki "dörtlükler" son olarak Kayyum Karimov tarafından işlenmiştir (Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilik*, Taşkent 1971, 160 s.).

12. asırda Asya'da dörtlüklerle şiir söyleme geleneği Ahmed Yesevî (öl. H. 562 / M. 1166) ile en yüksek noktasına varmıştır.

Fakr-nâme adlı eserinde
şerî'atnıñg büstânında cevân kıldım
tarikatnıñg gülzârında seyrân kıldım
hakikatnıñg bâzârında tayrân kıldım
ma'rîfetnıñg işikini açtım dostlar

Şeriatın bostanında dolaşıp durdum.
 Tarikatın gülzarında gezinip durdum.
 Hakikatın pazarında uçup durdum.
 Marifetin kapısını açtım dostlar.

diyen Yesevî'nin şeriat, tarikat, hakikat ve marifet yolunda dînî ve ahlâkî öğütler veren dörtlüklerinin adı *hikmet*'tir.

Aynı zamanda bir tasavvufî terim de olan *hikmet* sözü, İmam Gazalî'ye göre "Varlıkların en iyisini, yani Allah'ı, bilgilerin en iyisi ile bilmek" demektir. Yani *hikmet* "Allah'ı bilmek, Allah'ı tanımak, Allah'a inanmak"tır. (Bk. Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1971, Cilt I, s. 280).

Ahmet Yesevî ile başlayan *hikmet* söyleme geleneği, Yesevî muakkipleri, Yesevî dervişleri tarafından asırlarca devam ettirilmiştir. Bu dervişler arasında Azîm (Hâce), Behbudî, Esad, Fakîrî, Fuzulî, Garîbî, Hacı Sâlih, Hamid, Hâlis, Huveydâ, İkanî, Kânî, Kasım, Kemâl, Kul Şerîfî, Maçın, Meczub, Nevâî, Nesimî, Şems-Şemsüddin, Şuhûdî, Zelîli, vs.'nin manzumeleri bilinmektedir. Bu dervişlerden Azîm Hâce ile Hâlis'in Yesevî tarzı hikmetleri Kemal Eraslan tarafından yayımlanmıştır. (Kemal Eraslan, "*Azîm Hâce'nin hikmetleri*", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XIX, 1971, s. 193-230; "*Hâlis'in hikmetleri*", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, 1973, s. 105-156).

Orta-Asya Türk edebiyatında *Kutadgu Bilig*'den sonra Yesevî tarzı dörtlüklerle dînî-ahlâkî şiirler yazan kişilerin başında, Yesevî ile çağdaş olduğu kabul edilen Yükneklî Edib Ahmed ile eseri *Atebetü'l-hakayık* gelmektedir.

Atebetü'l-hakayık'ın yazıldığı yer ve yıl bilinmemektedir. Eser *Kutadgu Bilig* gibi aruz vezninin şeh-nâme vezni diye bilinen kahbî faûlun faûlun faûlun faul kalıbı ile yazılmıştır. Eserin baş tarafında Tanrı'nın (10 beyit), Peygamber'in (5 beyit), dört sahabenin (5 beyit), Büyük Emir Muhammed Dâd İspahsâlâr Beyin (14 beyit) medhi ile kitabın yazılması hakkında (6 beyit) yazılan 40 beyitlik bir giriş bölümü yer almakta, bu giriş bölümünü daha sonra 102 dörtlük takip etmektedir.

Dörtlüklerin konuları şöyledir:

1. Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı hakkında	(12 dörtlük)
2. Dilin muhafazası hakkında	(12 dörtlük)
3. Dünyanın dönekliği hakkında	(12 dörtlük)
4. Cömertliğin medhi ve hasisliğin zemmi hakkında	(10 dörtlük)
5. Tevâzu ve kibir hakkında	(7 dörtlük)
6. Harislik hakkında	(6 dörtlük)
7. Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında	(16 dörtlük)
8. Zamanenin bozukluğu hakkında	(21 dörtlük)
9. Kitap sahibinin özrü hakkında	(5 dörtlük)

Bu dörtlüklerden sonra meçhul bir müellifin Edib Ahmed hakkındaki bir dörtlüğü ile Emir Seyfeddin'in bir dörtlüğü ve son olarak da Emir Arslan Haca Tarhan'ın 10 beyti gelmektedir.

Atebetü'l-hakayık'ın ilmî neşri Reşid Rahmeti Arat tarafından yapılmıştır. (Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, *Atebetü'l-hakayık*, TDK yayımları, İstanbul 1951. Eser Özbekistan'da da iki defa yayımlanmıştır. K. Mahmudov, Ahmad Yügnakiy, *Hibatul-hakâyik*, Taşkent, 1971, 104 s.; K. Mahmudov, *Ahmed Yagnakining "Hibatul Hakâyik" asari hakida*, (Kiriş, fonetika, morfolojiya, tankidiy matn, transkriptsiya, şarh, lugat), Taşkent 1972, 300 s.

Atebetü'l-hakayık'ın "Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararı" hakkındaki bölümünden dörtlük örnekleri:

bi	<i>biligdin urur men sözümke ula</i>	-ula
bi	<i>biligligke ya dost özüngni ula</i>	-ula
bi	<i>bilig birle bulnur sa'adet yolu</i>	—
bi	<i>bilig bil sa'adet yolını bula</i>	-ula
bi	<i>bilig bildi boldı eren belgülüg</i>	-lüg
bi	<i>biligsiz tirigle yitük körgülüg</i>	-lüg
bi	<i>biliglig er öldi atı ölmedi</i>	—
bi	<i>biligsiz tirig erken atı ölüg</i>	-lüg
bi	<i>bilig birle 'alim yokar yokladı</i>	-dı

bi	<i>biligsizlik erni çökerdi kodı</i>	-dı
bi	<i>bilig yind usanma bil ol hak resul</i>	—
bi	<i>bilig cinde erse siz arkang tidi</i>	-di
bi	<i>biliglig biligni edergen bolur</i>	-ur
bi	<i>bilig tatgın ay dost biliglig bilür</i>	-ür
bi	<i>bilig bildürür bil bilig kadrini</i>	—
bi	<i>biligni biligsiz otun ne kılur</i>	-ur

Bilgiden sözüme temel atarım.
 Ey dost, bilgiliye yaklaşmağa çahş.
 Sa'adet yolu bilgi ile bulunur.
 Bilgi edin ve sa'adet yolunu bul.

İnsan bilgisi ile tanınır.
 Bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır.
 Bilgili adam ölür (fakat) adı kalır.
 Bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.

Âlim bilgi ile yükseldi.
 Bilgisizlik insanı aşağı düşürdü.
 Bilgiyi ara, usanma, bil ki Hak Resul (Hz Muhammed)
 "Bilgiyi, Çinde dahi olsa, arayınız" dedi.

Bilgiyi daima bilgili arar.
 Bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir.
 Bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir.
 Bilgisiz odun bilgiyi ne yapar.

Atebetü'l-hakayık'tan sonra dörtlüklerle yazılmış dîni-tasavvufî konuları işleyen ve âdetâ manzum bir ilmühal kitabı olan başka bir eser de Muînü'l-mürîd'dir.

407 dörtlükten müteşekkil olan *Muînü'l-mürîd*, *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-hakayık* gibi aruz vezninin şehnâme vezni diye bilinen faûlun⁽³⁾ faul kahbı ile yazılmıştır.

Muînü'l-mürîd'i kaleme alan kişinin adı, daha sonraki bir kaynak olan Ebulgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terakime*'sinde Şeyh Şerif veya Şeyh Şeref, *Muînü'l-mürîd* metninde ise İslâm şeklinde geçmektedir.

402 *bu kaç söz ayıtgan atı islâm ol*
tileki ahır vakt iman islâm ol
atam baba islâm veliyyü'l-verâ
özi zikri tilde tümen islâm ol

Bu (bir) kaç sözü söyleyenin adı İslâm'dır.
 (Onun) dileği son nefeste İslâm imanıdır.
 Atam yaratılmışların velisi Baba İslâm'dır.
 Onun özü ve zikri gönülden "İslâm"dir.

Yazar 405. dörtlükte eserinin adını *Muînü'l-mürîd* şeklinde zikretmektedir.

405 *bu ebyâtlar atı mu'inü'l-mürîd*
işit bil 'amel kıl bu tevfik mezîd
bu küç yetmişince yarag kulgu cehd
hidâyet birür ol hamîdün mecîd

Bu beyitlerin adı *Muînü'l-mürîd*'dir.

Bunları duy ve bil. Bunlarla amel et. Allah'ın sana yardımı artsın.
 Gücün yettiğince, gayret ve cehd et ki
 O hamîdün mecîd (Allah) sana hidayet etsin. (doğru yolu göstersiz).

Yazar son dörtlük olan 407. dörtlükte eserini kaleme aldığı tarihi zikre-
 derek selâm verir ve eserini tamamlar.

407 *idi birdi tevfik bu bir kaç kelâm*
oruç ayı içre ma boldı (bitildi) tamam
tarih yitti yüz on üç erdi yılı
selâmün 'aleyküm 'aleyküm selâm

Allah' yardım ettiği için bu bir kaç söz
 Ramazan ayı içerisinde tamamlandı (yazıldı)
 Tarih yılı yedi yüz on üç idi.
 Selâmün aleyküm aleyküm selâm

Hicrî 713 Ramazanı, milâdî 1313 Kanunî evvel ayına tekabül etmektedir.

Muînü'l-mürîd yazmasının tek nüshası Bursa, Orhan Gazi Kitaplığı,
 1605'de kayıtlı bir mecmuatü'r-resâil'in 177.-202. sayfaları arasında yer alan
 18. eserdir. Eser henüz yayımlanmamıştır.

Muînü'l-mürîd'in yazmasının *Cevâhirü'l-esrâr* adlı bir eserle mukabele
 edildiği *Muînü'l-mürîd*'in haşiyesine *Cevâhirü'l-esrâr*'dan alınan yedi dörtlük-
 ten anlaşılmaktadır.

Faulün faulün faulün faul vezni ile yazılan *Cevâhirü'l-esrâr*'ın yazarı ve
 metninin tamamı bilinmemektedir. Ancak *Cevâhirü'l-esrâr*'ın da *Muînü'l-*
mürîd gibi dînî-ahlâkî bir eser olduğu seçilip haşiyeye yazılan dörtlüklerden
 anlaşılmaktadır. *Muînü'l-mürîd*'den pek farklı bir söyleyişi olmayan *Cevâhirü'l-*

esrâr'ın Muînü'l-mürîd yazarının aynı konudaki bir başka eseri olduğu da düşünülebilir.

Cevâhirü'l-esrâr'dan bir örnek dörtlük:

17b *murâdım müriddin zâhir irmes ol*
kerek sen 'acem yâ 'arab müftî bol
müriddin çın ok pâk muvahhid murâd
hitay hind mugal as urus çerkes ol.

Sonuç olarak diyebiliriz ki;

Orta-Asya'da Türklerin millî şiir ölçülerinden birisi olan dörtlük ve dörtlüklerle şiir söyleme geleneği, çok eski devirlerden gelerek Budist ve Manî dinî çevrelerinde baş kafiyele örneklerini vermiş, bir tarafta Budhist Türk şiiri devam ederken, diğer tarafta Türklerin İslâmîyeti kabulü ile gelişen İslâmî şiir geleneğinin ilk dörtlük örnekleri de Kaşgârlı Mahmud tarafından *Divanü lügati't-Türk*'de derlenmiş, Yusuf Has Hacib 1069 yılında yazdığı *Kutadgu Bilig*'de 176 örnek vermiştir.

Ancak dörtlüklerle şiir söyleme geleneği XII. asırda Ahmed Yesevî ile zirvesine çıkmış ve olgunluğuna erişmiştir.

XII. asırdan itibaren tamamen bir İslâmî renk alan dörtlükler, bir taraftan Yesevî dervişlerinin şiirlerinde devam ederken, diğer taraftan da dînî-tasavvufî konular, yer yer eski baş kafiye sistemi de korunarak çeşitli müellifler tarafından işlenmiştir. Bu eserler arasında Edib Ahmed'in *Atebetü'l-hakayık*'ı İslâm'ın *Muînü-l-mürîd*'i ve müellifi meçhul *Cevâhirü'l-esrâr* başta gelmektedir.

Dörtlüklerin Anadolu'daki tezahürü ise Yunus Emre'nin şiirlerinde görülmektedir.